

Leonieke Vermeer

'Alles is mystiek'

Literaire spiritisten over natuurwetenschap in het Nederlandse fin de siècle

De houding van spiritisten ten opzichte van de natuurwetenschappen was verre van eenduidig. Leonieke Vermeer onderzoekt deze ambivalentie aan de hand van hun retoriek en toont de bemiddelende rol die Nederlandse schrijvers in het fin de siècle speelden tussen spiritisme en wetenschap.

In 1895 gaf de theoloog en filosoof Johannes Diderik Bierens de Haan commentaar op 'de kwestie over het "bankroet der wetenschap"' die aanleiding had gegeven tot 'veel twistgeschrijf en evenveel dwaasheden in de fransche litteratuur van den dag':

'Dat de wetenschap bankroet is kan slechts beweerd worden door wie hun verwachtingen zagen verijdeld: maar het is veel waarschijnlijker dat de verwachtende personen bankroet waren of dat ze, van de wetenschap verwachgend wat hun misverstand ze voorzei, slechts het bankroet van hun eigen verwachtingen beleefden.'¹

De verwachtingen ten aanzien van de wetenschap waren volgens Bierens de Haan vooral hoog bij de 'okkultisten' die dachten dat zij empirische met transcendentale kennis zouden kunnen verzoenen. Het negentiende-eeuwse verlangen naar een synthese van wetenschap en geloof moet in samenhang worden gezien met enerzijds het tot ongekeerde hoogte gestegen prestige van de natuurwetenschappen en anderzijds de uitholling van het orthodoxe geloof. Een van de voornaamste exponenten van het negentiende-eeuwse occultisme was het spiritisme, dat onder meer op literatoren grote aantrekkingskracht had.

Het spiritisme werd gekenmerkt door een dubbelzinnige benadering van wetenschap. In dit artikel wordt deze benadering aan de hand van de

1 J.D. Bierens de Haan, 'Het "bankroet der wetenschap" en het okkultisme', *Kroniek* 1 (1895) 292-293, aldaar 292.

gebruikte retoriek nader onderzocht, waarbij met name aandacht is voor de positie die literatoren innamen tussen spiritisme en wetenschap. Uit de beschikbare bronnen is een selectie van teksten gemaakt waarvan mocht worden verwacht dat deze inzicht geven in de houding van (literaire) spiritisten ten opzichte van wetenschap. Deze selectie bestaat uit enkele relevante artikelen uit het spiritistische tijdschrift *Het toekomstig leven*, dat vanaf 1897 werd uitgegeven, en uit enige beschouwende publicaties van literatoren, van wie in een enkel geval ook een creatief werk wordt vermeld.

Het spiritisme en de wetenschap

Door Jan Romein werden spiritisten samen met diverse andere wereldhervormers uit het fin de siècle – of het nu blootvoeters, theosofen, aardstralers of antikunstmesters betrof – als occult afgedaan en de aanhangers van deze ‘kleine geloven’ werden daarmee verbannen naar het reservaat van de geschiedenis.² Deze visie is intussen grondig herzien doordat er oog is gekomen voor de rol die het occultisme heeft gespeeld in de zoektocht naar ‘nieuwe vormen’ die zo kenmerkend wordt geacht voor de cultuur van het fin de siècle als geheel. Door zijn finalistische perspectief zag Romein niet dat veel van de door hem gelauwerde wetenschappers ook ‘zoekende zielen’ waren die zich bezighielden met de diverse experimenten rond de eeuwwisseling.³ Bovendien probeerden ‘de honderd en een profeten’ zelf wetenschappelijke respectabiliteit te verkrijgen. De scheidslijn tussen aan de ene kant moderne wetenschap als ‘serieuze zaak’ en aan de andere kant het occultisme als ‘grap van de geschiedenis’ bleek niet duidelijk te kunnen worden getrokken. Zowel binnen de cultuurgeschiedenis als binnen de godsdienstwetenschap worden de ‘kleine geloven’ niet meer gezien als onschuldige hindernissen op weg naar moderniteit, maar als onderdeel van het moderniseringsproces.

In de negentiende eeuw manifesteerde het occultisme zich als crisis-

2 Jan Romein, *Op het breukvlak van twee eeuwen* I (Amsterdam 1967) 39; Romein, *Breukvlak* II, 219-225. Voor kritiek op Romeins visie zie: Marijke Gijswijt-Hofstra, *Vragen bij een onttoverde wereld* (Amsterdam 1997) 17; Frank Huisman en Henk te Velde, ‘Op zoek naar nieuwe vormen in wetenschap en politiek. De “medische” kleine geloven’, *De negentiende eeuw* 25 (2001) 129-135, aldaar 130.

3 Huisman en Te Velde, ‘Op zoek naar nieuwe vormen in wetenschap en politiek’, 131, 135. Zie voor de psychologie: Douwe Draaisma, *Beginjaren van de psychologie. De geest in getal* (Lisse 1988) 12, 174, 189.

verschijnsel binnen de westerse esoterische traditie. Doordat dit tot dan toe intern coherente wereldbeeld zich moest gaan spiegelen aan allerlei seculariseringsprocessen, ontstond vanaf 1860 de door godsdiensthistoricus Antoine Faivre gesignaliseerde 'trivialisering' van de westerse esoterie.⁴ Een van de belangrijkste seculariseringsprocessen was de opkomst van het wetenschappelijke causaliteitsdenken. Terwijl tot de Verlichting de kerk de belangrijkste concurrent – en vaak tegenstander – was geweest van de esoterische traditie, werd dit vanaf deze tijd de wetenschap. Esoterici verwierpen het wetenschappelijke discours echter niet, maar probeerden het te incorporeren in hun eigen kosmologie.⁵ Het esoterische en het wetenschappelijke wereldbeeld botsten met elkaar, met name door de volgende tegenstellingen: universele correspondenties tussen micro- en macrokosmos ('zo boven, zo beneden') tegenover lineaire causaliteit, de natuur als bezielde organisme tegenover de natuur als mechanisme en tenslotte het denken in termen van een harmonisch geheel van krachten tegenover het wetenschappelijk reductionisme. Het occultisme als 'hybride mengvorm' van deze innerlijke tegenstrijdigheden is door Wouter Hanegraaff treffend beschreven: 'De occultist trachtte te "toveren" in een onttoverde wereld.'⁶ Een van de belangrijkste uitingsvormen van het occultisme waarin de confrontatie tussen het esoterische en het wetenschappelijke wereldbeeld zichtbaar wordt, is het spiritisme.

Het spiritisme wordt gekenmerkt door een eeuwenoude opvatting, die in verschillende godsdiensten verspreid over de wereld wordt aangetroffen, namelijk dat mensen na hun lichamelijke dood 'verder leven' en contact kunnen blijven onderhouden met hun nabestaanden.⁷ Het grote verschil tussen de spiritistische invloeden in andere godsdiensten en het Angelsaksische spiritisme in de negentiende eeuw is het zoeken naar wetenschappelijke bewijzen van deze geloofsovertuiging. In tegenstelling tot het Franse spiritisme van Alan Kardec (1809-1869), waarin reïncarnatie een belangrijke rol speelde, baseerde het Angelsaksische spiritisme, ook wel '(modern) spi-

4 W.J. Hanegraaff, 'Esoterie, occultisme en (neo)gnostiek. Historische en inhoudelijke verbanden' in: *Religieuze bewegingen in Nederland* 25 (Amsterdam 1992) 1-28, aldaar 19; Wouter Hanegraaff, *New Age religion and western culture. Esotericism in the mirror of secular thought* (Utrecht 1995) 516.

5 Olav Hammer, *Claiming knowledge. Strategies of epistemology from theosophy to the New Age* (Leiden, Boston en Keulen 2001) 51.

6 Hanegraaff, 'Esoterie, occultisme en (neo)gnostiek', 18; Hanegraaff, *New Age religion*, 516.

7 Jan Hendrik Sommer, *Spiritisme* (Kampen 2001) 28.

ritualisme' genoemd, zich op natuurwetenschappelijke uitgangspunten als proef (seance) en herhaalbaarheid van de verschijnselen, om vervolgens via deze feiten tot de formulering van wetten te komen.⁸ Juist deze behoefte aan wetenschappelijke legitimatie maakt het spiritisme tot een uitiem voorbeeld van het occultisme als 'hybride mengvorm' waarin getracht wordt het esoterische met het wetenschappelijke wereldbeeld te verenigen.

Alleen al uit de worsteling van de spiritisten met de terminologie – 'spiritisme' of 'spiritualisme' – wordt de precaire positie tussen wetenschap en geloofsovertuiging duidelijk.⁹ Ik zal in navolging van de laatste begripsverandering in *Het toekomstig leven*, alsook van de terminologie in de meeste Nederlandse wetenschappelijke literatuur over het onderwerp de term 'spiritisme' gebruiken om het Angelsaksische spiritisme of (modern) spiritualisme mee aan te duiden.¹⁰

De negentiende-eeuwse zoektocht van het spiritisme naar wetenschappelijk bewijs beperkte zich niet tot het proefondervindelijk terrein, maar strekte zich ook uit tot het aanwijzen van historische voorlopers. De voorname hiervan was Emanuel Swedenborg, de achttiende-eeuwse Zweedse natuurwetenschapper die zich ontwikkelde tot geestenziener. Hij werd in Nederland eind negentiende eeuw 'ontdekt' door pedagoge, schrijfster en christelijk spiritualiste Elise van Calcar.¹¹ Ze noemde hem een 'ziener, heraut en vader van het moderne spiritisme.'¹² Naast Swedenborg waren de Oostenrijkse paranormaal genezer Franz Anton Mesmer en de sociaal

8 Derk Jansen, *Op zoek naar nieuwe zekerheid. Negentiende-eeuwse protestanten en het spiritisme* (Groningen 1994) 2-3.

9 Met de term 'spiritualisme' kon de voorkeur worden aangegeven voor het Angelsaksische spiritualisme in tegenstelling tot het Franse spiritisme. Ook kon met de term een bredere betekenis worden aangeduid, namelijk het spiritualisme als tegenhanger van het materialisme.

10 *Het toekomstig leven* stelde zich ten doel over 'spiritistische verschijnselen' te schrijven, maar gebruikte de termen 'spiritisme' en '(modern) spiritualisme' door elkaar. Tot 1902 luidde de ondertitel 'studie der proefondervindelijke zielkunde en bovenaardsche verschijnselen', vanaf toen werd de ondertitel 'studie van het spiritualisme en aanverwante verschijnselen'. In 1904 werd 'spiritualisme' in deze ondertitel echter weer vervangen door 'spiritisme', waarbij de redactie zich naar eigen zeggen baseerde op 'historische en taalkundige gronden.' De redactie, 'L.S.', *Het toekomstig leven* 1 (1897) 1-2, aldaar 2; Léon Denis, 'Het spiritistisch congres in 1900', *Het toekomstig leven* 3 (1899) 113-114, aldaar 113; N.N., 'Spiritisme of spiritualisme', *Het toekomstig leven* 8 (1904) 213-214, aldaar 214.

11 Jansen, *Op zoek naar nieuwe zekerheid*, 12.

12 Sommer, *Spiritisme*, 33.

HET TOEKOMSTIG LEVEN.		
HALFMAANDELIJSCH TIJDSCHRIFT		
GEWIJD AAN DE		
studie der proefondervindelijke zielkunde en bovenaardische veredijningen.		
Bureau der Redactie: Kruiswarsstraat 4.		Uw Richtiging is mij wel — mits zij naar boven streeft En — schoon de mijne niet, mij wat te denken geeft. P. A. DE GENESTET.
Administratie: Moreelselaan 2.		
1^e Jaargang.	UTRECHT, 15 December 1897.	No. 24.
<i>Dit Tijdschrift verschijnt den 1^e en 15^e van elke maand.</i>		
Abonnementsprijs per jaar bij vooruitbetaling. f 2.50.		Afzonderlijke nummers. 15 Cent.
„ „ „ voor het buitenl. „ 3.—.		Prijs der Advertentie per regel . . . 10 „

Titelblad van een aflevering uit de eerste jaargang van *Het toekomstig leven*. Uit: archief Universiteitsbibliotheek Universiteit van Amsterdam.

bewogen ideoloog van het Amerikaanse spiritisme Andrew Jackson Davis de aartsvaders van het moderne spiritisme.

Deze verschillende aanzetten konden zich in de negentiende eeuw tot een hype ontwikkelen door de fantasie en overtuigingskracht van twee zusjes, genaamd Kate en Margaret Fox. De datum, 31 maart 1848, dat zij geesten hoorden kloppen in het hutje in Hydesville (New York), waar zij met hun ouders woonden, wordt gezien als het begin van het moderne spiritisme. Uit de manier waarop de geesten met klopsignalen reageerden, concludeerden de zusjes dat deze geesten hen zowel konden horen als zien. Pas in 1888 gaf Margaret Fox toe dat het allemaal bedrog was geweest – bedrog dat hen door het geven van demonstraties 150.000 dollar had opgeleverd. Ze hadden de geluiden zelf geproduceerd met behulp van hun teen-, vinger- en kniegewrichten.¹³ Maar het fenomeen had zich door de vele publiciteit allang wijdverspreid. In Parijs werd in 1889 een spiritistisch wereldcongres gehouden met veertigduizend deelnemers, die een wereldwijde aanhang van 15 miljoen spiritisten vertegenwoordigden.¹⁴

13 Marcel Hulspas en Jan Willem Nienhuys, *Tussen waarheid en waanzin. Een encyclopedie der pseudo-wetenschappen* (vierde herziene druk; Breda 2002) 130; Draaisma, *Beginjaren van de psychologie*, 174.

14 Douwe Draaisma, 'De witte kraai van Heymans. De Groninger telepathie-experimenten' in: Idem ed., *Een laboratorium voor de ziel. Gerard Heymans en het begin van de experimentele psychologie* (Groningen 1992) 80-95, aldaar 81; J.H. Sommer, 'Uw overleden moeder vertoont zich achter u', *Religieuze bewegingen in Nederland* 22 (Amsterdam 1991) 45-72, aldaar 53.

Marcellus Emants. Tekening door H.J. Haverman uit 1897. Uit: Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, *Marcellus Emants*. Schrijversprentenboek 23 (Amsterdam 1984) 28.

Terwijl het houden van seances voor velen een populair gezelschapsspel was geworden, gingen wetenschappers zich intussen serieus bezighouden met het onderzoeken van de wonderbaarlijke verschijnselen die zich tijdens dergelijke seances voordeden. In Engeland werd het voortouw genomen met het wetenschappelijk onderzoek van mediums en paranormale verschijnselen. In 1882 werd door een aantal befaamde wetenschappers van de Royal Society de Society for Psychical Research (SPR) opgericht. De SPR luidde het begin in van de parapsychologie, een term die in 1889 voor het eerst in Duitsland werd gebruikt door Max Dessoir.¹⁵ Hoewel in Nederland al vanaf 1859 spiritistische genootschappen ontstonden, zou

dergelijk wetenschappelijk onderzoek veel langer op zich laten wachten.¹⁶

Pas in 1920 werd een 'Studievereiniging voor "Psychical Research"' opgericht met als eerste voorzitter de psycholoog Gerard Heymans. Engelse, maar ook Duitse, Franse en Italiaanse wetenschappers hielden zich toen al decennialang bezig met het onderzoeken van de spiritistische claims. Een verklaring voor deze verlate Nederlandse ontwikkeling is dat er, in tegenstelling tot het buitenland, geen Nederlandse wetenschappers van naam hun lot wilden verbinden aan het onderzoek van paranormale verschijnselen.¹⁷ Wel

15 Hulspas en Nienhuys, *Tussen waarheid en waanzin*, 371-372.

16 D. Jansen, 'Het spiritistisch genootschap "Oromase" ('s-Gravenhage, 1859-1860; 1869-1879)', *De Negentiende Eeuw* 4 (1982) 159-172, aldaar 159-164.

17 Leonieke Vermeer, 'Als de tafel danst dan wankelt de wetenschap.' *De relatie tussen occultisme en wetenschap rond 1900 in Nederland* (ongepubliceerde doctoraalscriptie, Groningen 2004) 61-62, 84-97.

waren er literatoren die zich voor het spiritisme interesseerden. Zij konden door hun literaire en soms – zoals in het geval van Frederik van Eeden en Felix Ortt ook academische – prestige een soort bemiddelende rol spelen tussen spiritisme en wetenschap. Van Eeden en Marcellus Emants vonden elkaar in het standpunt dat het spiritisme op zijn minst onderzocht moest worden, maar dit was makkelijker gezegd dan gedaan.

Het spiritisme in literaire kringen

Uit bijdragen in het spiritistische tijdschrift *Het toekomstig leven* blijkt dat er meerdere vergeefse pogingen werden ondernomen om 'een man met een wetenschappelijke titel' te vinden die de oprichting kon bewerkstelligen van 'een vereeniging van logisch denkende en wetenschappelijk gevormde onderzoekers, op gelijke leest geschoeid als de Engelsch-Amerikaanse Society for Psychical Research'.¹⁸ Frederik van Eeden was gepromoveerd geneeskundige, psychiater en een pionier in het parapsychologisch onderzoek in Nederland. Hij had veel belangstelling voor het spiritisme. Marcellus Emants opperde dan ook dat hij de juiste man zou zijn om het initiatief te nemen tot onderzoek. Van Eeden voelde zich echter niet geroepen om die taak te vervullen. Hij gaf op 5 december 1903 zijn reden tot weigering enigszins omfloerst weer in een kort briefje aan Emants, dat redacteur H.N. De Fremery met goedkeuring van deze laatste afdruckte in *Het toekomstig leven*: 'De zaak is, dat ik zeer voorzichtig moet zijn met het op mij nemen van nieuwe bezigheden. Ik zou meer op mij nemen, dan ik in staat ben goed uit te voeren.' Wel schrijft Van Eeden dat hij bereid is de zaak te ondersteunen met advies en dat hij zijn 'Engelsche vrienden' erbij zou kunnen betrekken.¹⁹ Juist in deze periode liet de schrijver zijn aanvankelijk sceptische houding tegenover het spiritisme steeds meer varen en ging hij geloven in plaats van onderzoeken. Zeker na de dood van zijn zoon Paul in 1913 kreeg het geloof in gene zijde de overhand boven wetenschappelijke twijfel.²⁰

18 Marcellus Emants, 'Waar behoefte aan bestaat', *Het toekomstig leven* 6 (1902) 137-139.

19 H.N. de Fremery, 'Een "Psychic Research Society" in Manchester', *Het toekomstig leven* 8 (1904) 40-43, aldaar 40. Met de 'Engelsche vrienden' bedoelde Van Eeden de wetenschappers van de Engelse SPR, waaronder Frederic Myers die hij in 1892 voor het eerst ontmoette en met wie hij bevriend raakte. J.H.A. Fontijn, *Tweespalt. Het leven van Frederik van Eeden tot 1901* (Amsterdam 1990) 255.

20 Jan Fontijn, "'Douwes Dekker is hier. Ben ik welkom?" Van Eedens obsessie voor het spiritisme', *Maatstaf* 2 (1994) 1-24, aldaar 2-12.

Dat rond 1900 nog steeds naar Van Eeden werd gekeken als de autoriteit op het gebied van de parapsychologie en het spiritisme is niet verwonderlijk. In het voorafgaande decennium was Van Eeden degene geweest die met een aantal artikelen in *De Nieuwe Gids* het spiritisme en parapsychologische begrippen als hypnose en suggestie bij een breder publiek bekend had gemaakt. De schrijvers die ook in meer of mindere mate literaire faam genoten en – soms kritische – bijdragen leverden aan *Het toekomstig leven* waren Marcellus Emants, Felix Ortt, Hendrik Jan Schimmel en zijn schoonzoon en redacteur van het tijdschrift H.N. de Fremery. De meeste van hen hadden Van Eeden wel eens ontmoet in verband met hun gezamenlijke interesse voor het spiritisme.

Uit analyse van de artikelen van al deze literatoren en van enkele minder bekende auteurs die in *Het toekomstig leven* schreven, blijkt dat zij zich van een gelijksoortige argumenteertrant bedienden. Hun retorische strategieën vertonen veel overeenkomsten met de door godsdiensthistoricus Olav Hammer beschreven 'discursive strategies' in esoterische teksten. Een analyse van de genoemde teksten aan de hand van deze retorische strategieën biedt een treffende illustratie van de ambivalente manier waarop in het occultisme met wetenschap werd omgegaan. Alvorens in te gaan op de teksten zelf, volgt een beknopte uitleg van de door Hammer beschreven manieren waarop wetenschap in esoterische teksten kan worden verwerkt.

Zoals bij alle religies is ook het discours van esoterische teksten actief en bewust geconstrueerd met als doel een zo groot mogelijke overtuigingskracht te realiseren. Hierbij wordt gebruik gemaakt van zogenaamde 'discursive strategies'.²¹ De drie strategieën die Hammer onderscheidt, hebben alle betrekking op een 'Ander'. Deze 'Ander' kan zowel positief als negatief worden gebruikt.²² Een van deze strategieën is het gebruik van wetenschap als bepalende 'Ander'. Wetenschap kan als positieve 'Ander' worden gebruikt, omdat zo legitimiteit kan worden gegeven aan het esoterische wereldbeeld. Het gebruik van wetenschap als positieve 'Ander' kenmerkt zich door een sciëntistische interpretatie van wetenschap. Terwijl voor wetenschappers

21 Hammer, *Claiming knowledge*, 42.

22 De term 'significant Others' werd in de jaren dertig van de twintigste eeuw geïntroduceerd door George Herbert Mead en is in de theorie van persoonlijkheidsontwikkeling gebruikt. Hier wordt het concept als een metafoor gebruikt om het proces aan te duiden waarbij leiders van religieuze bewegingen de identiteit van hun leer construeren in relatie met abstracte of concrete Anderen. Hammer, *Claiming knowledge*, 44.

het gebruik van de wetenschappelijke methode doorslaggevend is om iets wetenschappelijk te noemen, is dit voor esoterici niet het geval. Zij verstaan onder wetenschap vooral de wetenschappelijke resultaten en de hieraan gekoppelde terminologie en technische toepassingen. De import van de resultaten van wetenschap vindt bovendien plaats binnen een reeds bestaand normatief kader.²³

Bij het gebruik van wetenschap als negatieve 'Ander' wordt met behulp van een kenmerkende 'underdog rhetoric' de achtergestelde positie van de esoterische, spirituele, holistische wetenschap ten opzichte van de conventionele natuurwetenschap benadrukt.²⁴ Eind negentiende eeuw paste deze visie in de breder gevoelde afkeer van de materialistische en mechanistische wetenschap, die uitmondde in het eerder genoemde 'bankroet der wetenschap'.

Wetenschap als negatieve 'Ander'

De retorische strategie waarbij wetenschap als negatieve 'Ander' wordt gebruikt blijkt duidelijk uit de strijdmetaforiek. In de 'strijd' tussen spiritualisme en materialisme, of tussen spiritisme en wetenschap wordt gesproken over 'twee kampen' die elkaar met behulp van 'kamprechters' en een 'wapenuitruiting' bestrijden.²⁵ Het voornaamste verwijt dat spiritisten met behulp van de nodige 'underdog rhetoric' aan de natuurwetenschap maken, is het zogenaamde 'apriorisme'. Hiermee doelen zij op de bevooroordeelde, dogmatische houding van de gevestigde wetenschap: 'A priorisme! Een beschuldiging den wetenschappelijk gevormde dikwerf naar het hoofd geslingerd, waar het zijn oordeel geldt over verschijnselen, welke buiten de sfeer van zijn gewoon studieveld vallen.'²⁶

Frederik van Eeden benadrukt dat het 'onwijsgeerig' en 'onwetenschappelijk' is om uit te gaan van een compleet natuurwetenschappelijk systeem, 'want komt er nu een nieuw feit dat niet in 't systeem past, dan gaat men dat

23 Ibidem, 203-204.

24 Ibidem, 252.

25 Zie bijvoorbeeld: Marcellus Emants, 'Ingezonden', *Het toekomstig leven* 5 (1901) 58-60, aldaar 58; J.S. Göbel, 'Over "Het spiritisme en zijn gevaren"', *Het toekomstig leven* 12 (1908) 337-342, 353-359, 369-374, 399-407, aldaar 338.

26 J. Th. den Hartog, 'De moreele waarde van het spiritisme voor wetenschap en godsdienst', *Het toekomstig leven* 4 (1900) 158-160, 175-176, 199-202, aldaar 158.

a priori afwijzen en ontkennen, dus niet onderzoeken.²⁷ De hoofdredacteur van *Het toekomstig leven* J.S. Göbel wijst er op dat de 'de priesters der wetenschap' niet aan hun verplichtingen voldoen. Zonder het spiritisme zou een belangrijk gebied voor de wetenschap niet eens onderzocht zijn.²⁸

Het verwijt dat de wetenschap dogmatisch is, wordt met name benadrukt door de wetenschap op een lijn te stellen met het orthodoxe geloof:

'De wetenschap noemt zich onpartijdig. De grootste partijdigheid is het toch zeker, zelfs het onderzoek te weigeren. Daarom doen de Spiritisten, met groot recht, aan de hedendaagsche wetenschap hetzelfde verwijt, die deze zelf weleer tegen de Kerk heeft gericht: Orthodoxie, onfeilbaarheid en onverdraagzaamheid.'²⁹

Ook Van Eeden vergelijkt in zijn afkeuring van dogmatisme de wetenschap met het geloof. Dit gebeurt bijvoorbeeld in zijn treffende allegorie van de natuurwetenschap als 'het beloofde land', dat hij beschrijft als een 'zeer stoffig' en 'zeer onherbergzaam oord'. De natuurwetenschap is volgens Van Eeden hoogstens een nieuw geloof, dat echter verdacht veel weg heeft van het oude:

'Gelooven is niet noodig, - behalve maar heel eventjes bij 't begin, aan 't begrip materie, maar daar zijt ge gauw doorheen, en het heelal is uw! Dit geloof heeft ook een duivel, evenals het kristelijke. Dat is het "boven-natuurlijke". Hoe zij er aan komen, is moeielijk na te gaan. Maar zij zijn er zeer bang voor. Hun leer is echter, dat hij niet bestaan kan. Wie zooiets zegt, verkeert noodzakelijk in groot gevaar zich te vergissen, - want hij acht zich in staat, steunende op zijn eigen voorstelling, het bestaan van iets a priori te ontkennen.'³⁰

De wetenschap doet dus sterk aan het geloof denken wat betreft de gehechtheid aan het eigen systeem.

In de beschouwende artikelen van Van Eeden komt net als in zijn mischien wel beroemdste creatieve werk *De kleine Johannes* de afkeer van de

27 Frederik van Eeden, 'Vitalisme' in: *Studies II* (tweede druk; Amsterdam 1902) 288-327, aldaar 313.

28 J.S. Göbel, 'Over "Het spiritisme en zijn gevaren"', *Het toekomstig leven* 12 (1908) 337-342, 353-359, 369-374, 399-407, aldaar 406.

29 Eduard F. Croese, 'Het spiritisme', *Het toekomstig leven* 1 (1897) 29-30, aldaar 30.

30 Frederik van Eeden, 'Het hypnotisme en de wonderen' in: *Studies I* (vierde druk; Amsterdam 1905) 139-167, aldaar 142. Zie ook: Frederik van Eeden, 'De spiritistische verschijnselen' in: *Studies I* (vierde druk; Amsterdam 1905) 197-245, aldaar 197-198.

uitpluizende, ontcijferende natuurwetenschap naar voren, vooral als deze zich begeeft op het terrein van de psychologie.³¹ Terwijl natuurwetenschappers er van overtuigd zijn 'dat men een mensch onder 't microscoop kan zien denken'³², vindt Van Eeden dat de ziel niet ontsloten kan worden door de natuurwetenschap. 'Wij hebben de dingen te verklaren uit de ziel en niet de ziel uit de dingen.'³³ Tegelijkertijd wil hij de gemoedszaken die hem zo interesseren toch graag voorzien van het gezag dat de natuurwetenschap nog altijd had: 'Laat niemand zeggen dat dit [profetieën, het tweede gezicht, de geestesgemeenschap op een afstand] niet tot de wetenschap behoort. Al wat gebeurt behoort tot de wetenschap.'³⁴

Een door Hammer onderscheide tactiek die zowel in *Het toekomstig leven* als in Van Eedens *Studies* wordt gehanteerd, is de zogenaamde 'mirror-imaged response' – het terugkaatsen van de bal, of anders gezegd, het aanvallen van de tegenstander met haar eigen wapens. Deze tactiek wordt met behulp van de eerder genoemde strijdmetaforiek zelfs expliciet beschreven:

'Alles te willen begrijpen en bewijzen is nog een uitvloeisel van het materialisme, dat alles wilde grondvesten op de elementen Kracht en Stof. Laat ons met die wetenschap ons voordeel doen en de aanvaller met de door hem gewenste wapenen bestrijden. Dat geeft een tweegevecht, waarbij men ons altans nooit zal kunnen beschuldigen van ondeugdelijke of ongeoorloofde wapenen te gebruiken.'³⁵

Van Eeden laat als geen ander zien hoe deze retorische strategie kan worden toegepast. Terwijl natuurwetenschappers het occultisme afdoen als 'mystiek', is volgens hem ook de natuurwetenschap zélf mystiek:

'Alles is mystiek, van het begin tot het eind, van de diatomeeën tot den Melkweg. (...) Is er iets mystieker denkbaar, dat [sic, moet 'dan' zijn] het eenvoudig feit dat een plank uit milliarden atomen bestaat, onderling relatief zoover van elkander als de sterren, en allen in voortdurende beweging – en dat die atomen, die elkaar niet raken en op niets rusten, een mensch kunnen dragen?'³⁶

31 In *De kleine Johannes* met name de volgende passages: Van Eeden, *De kleine Johannes*, 77, 90, 92.

32 Frederik van Eeden, 'Ons dubbel-ik' in: *Studies I* (4e druk: Amsterdam 1905) 168-180, aldaar 170.

33 Van Eeden, 'Vitalisme', 307.

34 Van Eeden, 'Het hypnotisme en de wonderen', 161.

35 Kollewijn, 'Wordt de verspreiding der spiritualistische leer door sommige aanhangers tegengewerkt', *Het toekomstig leven* 7 (1903) 59-60, aldaar 59.

36 Van Eeden, 'De spiritistische verschijnselen', 244.

Als de natuurwetenschap zélf mystieke verschijnselen onderzoekt, waarom zouden dan de als mystiek, onverklaarbaar en bovennatuurlijk getypeerde spiritistische verschijnselen niet net zo goed onderzocht kunnen worden?

Bij wetenschappelijk onderzoek moet volgens Van Eeden niet worden geprobeerd alles in het systeem van natuurwetten te passen: 'Past er iets niet in de wetten, dan ligt dat aan de wetten, niet aan de natuur'.³⁷ In *Het toekomstig leven* wordt eveneens gepleit voor een soepele houding bij het onderzoek naar de spiritistische verschijnselen:

'Daarom voeren ook zij [de 'spiritualisten'] deze woorden in hun banier en zeggen met den natuuronderzoeker: What we want are facts. Maar zij volgen deze empirische methode niet zoo beangst voor eenige afwijking als de tegenwoordig zoo eenzijdige beoefenaar der natuurwetenschap en geneeskunde. Zij erkennen de groote waarde der speculatieve wetenschap, die wel een stapje over de feiten en verschijnselen heen doet en daardoor in staat is het terrein, dat voor haar ligt, te overzien.'³⁸

Van Eeden en de schrijvers in *Het toekomstig leven* maken zich sterk voor een ander soort wetenschap: een vergeestelijkte wetenschap met wetenschappers die hun verbeeldingskracht gebruiken en in staat zijn om af en toe een 'stapje over de feiten en verschijnselen heen te doen'. Het systeem van natuurwetten moet kunnen worden opgerekt zodat de 'nieuwe feiten' erin passen. Terwijl dus op het eerste gezicht de natuurwetenschap vooral wordt verguisd, blijft het natuurwetenschappelijke wereldbeeld ondertussen wel het uitgangspunt.

Wetenschap als positieve 'Ander'

Hét wetenschappelijk paradigma van de negentiende eeuw, de evolutietheorie, beïnvloedde de gehele cultuur en werd op veel uiteenlopende manieren naar ieders hand gezet. Het spiritisme vormde wat dit betreft geen uitzondering:

'Na er van verzekerd te zijn, dat er een leven is na den dood; dat de dood slechts een wijziging is van den vorm van denken, gevoelen, hooren en zien, moet de wanhoop hebben plaats gemaakt voor hoop. De Wet der Evolutie, het eindeloos voortschrijden van den ontwikkelingsgang van het

37 Van Eeden, 'Het hypnotisme en de wonderen', 157.

38 'E.', 'Onwetendheid en vooroordeel in Nederland', *Het toekomstig leven* 1 (1897) 341-343, aldaar 343.

bestaande, door Darwin en Wallace zoo al niet ontdekt, dan toch tot een systeem verheven, kan dan begrepen zijn en worden toegepast.³⁹

Uit deze passage uit een artikel van H.J. Schimmel blijkt dat hij het spiritisme niet zozeer als alternatief, maar als verrijking ziet van de evolutietheorie. Volgens Felix Ortt is de evolutieleer ons door de geestesmededelingen pas goed duidelijk geworden, zo beweert althans de hoofdpersoon Frits van Beers in de sterk autobiografische tendensroman *Naar het groote licht*.⁴⁰

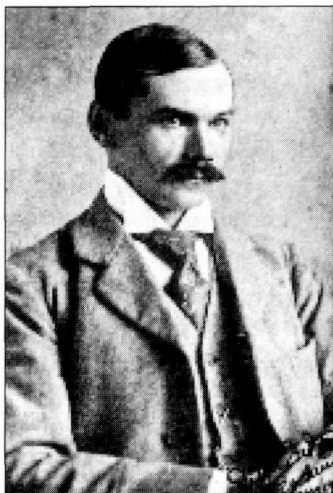
Uit een ingezonden brief van Marcellus Emants naar *Het toekomstig leven* valt allereerst de hoge waardering op die hij heeft voor de wetenschappelijke methode. Doordat hij ervoor pleit dat het tijdschrift deze methode dan ook dient te volgen, blijkt bovendien dat hij een brug probeert te slaan tussen spiritisme en wetenschap. Emants vindt de geestenhypothese, die stelt dat geesten de paranormale verschijnselen veroorzaken, nog onbewezen. Toch wordt in *Het toekomstig leven* 'deze hypotese niet alleen vrij algemeen als wél bewezen aangenomen; maar gaat men al verder en wordt haast in elk nummer een moraal verkondigd, die op het vaststaan van deze hypotese moet berusten.' Het tijdschrift zou er goed aan doen om de 'denkende mensen niet van de zaak te vervreemden' door louter 'uitvoerige beschrijvingen van zorgvuldig waargenomen feiten en behoorlijk gekontroleerde proefnemingen' in het blad op te nemen.⁴¹ Emants wilde het tijdschrift wetenschappelijker maken dan het vanwege andere – morele of religieuze – behoeften kon zijn.

Naast de evolutietheorie en wetenschapsmethodische inzichten waren er nog vele andere wetenschappelijke elementen die door de spiritisten werden verwerkt, vooral natuurlijk als deze de geestenhypothese konden ondersteunen. Zo was het bijvoorbeeld handig dat binnen de wetenschap zelf ook het besef groeide dat de natuurwetenschap niet de gehele werkelijkheid kon doorgronden. In een artikel in *Het toekomstig leven* wordt het 'een der grootste verdiensten der moderne wetenschap' genoemd dat deze uiteen heeft gezet dat 'al onze zintuigen, elk in zijn soort beperkt zijn.' In zijn *Handleiding tot de kennis van het spiritisme* (Bussum 1904) schrijft De Fremery dat geluidstrillingen die voor normale stervelingen niet waarneembaar zijn en onderdeel uitmaken van een georganiseerde levenskracht wel kunnen worden waargenomen door diegenen 'die het stervensproces

39 H.J. Schimmel, 'Men kan het spiritisme best missen', *Het toekomstig leven* 5 (1901) 189-192, aldaar 191.

40 Felix Ortt, *Naar het groote licht* (Amsterdam 1899) 316-317.

41 Emants, 'Ingezonden', 59.

Frederik van Eeden. Uit: J. Fontijn, *Tweespalt. Het leven van Frederik van Eeden tot 1901* (Amsterdam 1999) 374.

doorleefden'. Hij komt tot deze conclusie door middel van een typerende *bricolage*⁴², waarin hij wetenschappelijke en minder wetenschappelijke kennis, wetenschappelijke terminologie (röntgenstralen, protoplasma en evolutie) en wetenschappelijke technologie (fotografie van lichtuitstraling) met elkaar verweeft.

De spiritisten trachtten diverse wetenschapsterreinen tot een geheel te smeden. Van Eeden had echter, meer dan de meeste schrijvers in *Het toekomstig leven*, ook de benodigde wetenschappelijke achtergrond en retorische begaafdheid om dit eclecticisme overtuigend te laten overkomen. Dit blijkt bijvoorbeeld als hij afkeurend spreekt over de natuurwetenschappelijke benadering van de psychologie:

'Van de graviteits-wet uitgaande, zou men komen tot de chemische eigenschappen der anorganische stoffen, van de anorganische langs den weg van Diatomeeën en Amoeben tot de georganiseerde, van eiwit tot protoplasma, van protoplasma tot hersencellen tot liefde, haat, godsdienst. Psychologie was niets anders dan hersenphysiologie.'⁴³

Biologische begrippen als diatomeeën en amoeben – kiezelwieren en eencellige, parasiterende diertjes – worden in één zin met fysische, chemische, fysiologische en psychologische begrippen verbonden.

Het eclecticisme valt ook op te maken uit de vele, vaak beroemde filosofen en wetenschappers uit allerlei vakgebieden die worden vermeld. Zo noemt Van Eeden in zijn *Studies* onder andere natuurkundigen, scheikun-

42 De term *bricolage* ('knutselwerk' of 'broddelwerk') is afkomstig van de cultureel antropoloog Claude Lévy-Strauss en wordt door sommige, door het postmodernisme beïnvloede, godsdienstwetenschappers van toepassing geacht op (religieuze) zingevingssystemen, waarbij ieder persoonlijk van fragmentarische en inconsistente brokstukken een eigen zingeving in elkaar zet. Volgens Hammer zijn sycretisme en eclecticisme in zeker opzicht wel typerende kenmerken van esoterische teksten, maar de aanhangers zelf vinden hun leer meestal een eenheid. Hammer, *Claiming knowledge*, 10.

43 Van Eeden, 'Ons dubbel-ik', 169.

digen, biologen, fysiologen, filosofen én natuurlijk veel klinkende, grote namen van wetenschappers die de spiritistische verschijnselen hebben onderzocht. Voor het wetenschappelijke cachet van het spiritisme moest lange tijd vooral naar het buitenland worden gekeken. Als een soort mantra wordt in *Het toekomstig leven* geregeld een rijtje bekende buitenlandse wetenschappers genoemd die het spiritisme ondersteunden. In 1901 stelt H.B. Kennedy van Dam, ook actief als medewerker van *Het toekomstig leven*, zelfs een lijst samen van 'eminente getuigen' uit binnen- en buitenland die het spiritualisme ondersteunen. Het doel van de lijst is om de 'wetenschappelijke grondslag' van het spiritualisme als een onomstotelijk feit te presenteren.⁴⁴ In *Naar het groote licht* van Felix Ortt is het rijtje van wetenschappers die het spiritisme hebben onderzocht hét argument dat Frits van Beers weet te overtuigen van de waarheid van het spiritisme.⁴⁵

Soms wordt expliciet vermeld dat van het noemen van een wetenschappelijke titel positief effect wordt verwacht. Bij zijn eerder genoemde oproep om te komen tot een Nederlandse Society for Psychical Research pleit Marcellus Emants er voor 'dat een man met wetenschappelijke titel aan het hoofd van de zaak moet komen te staan, (...) omdat het in deze nodig is het publiek een vertrouwen in de deugdelijkheid van het onderzoek te geven, dat niet zal ontstaan, indien alleen mensen zonder wetenschappelijke titels dit onderzoek ter hand nemen.'⁴⁶ Ook De Fremery stelt: 'Wij zijn allen zonder onderscheid eerder geneigd geloof te hechten aan de verklaringen van een professor, dan aan die van een kruidenier.'⁴⁷ De Fremery was zich er van bewust dat het gebruik van wetenschappelijke namen een strategie was die werkte:

'Vandaar dat wij zoveel waarde hechten aan de verslagen, die Crookes, Wallace, Richet, Flammarion, Lombroso, Morselli, e.a. van hun onderzoekingen gegeven hebben. Voor de meesten van onzer zijn dit enkel namen, maar wij weten nu eenmaal dat die namen klinken in de wetenschappelijke wereld, en daaraan ontleent al wat zij schrijven een zekere waarde.'⁴⁸

44 H.B. Kennedy van Dam, *Getuigenis voor het spiritualisme. Lijst van eminente getuigen voor Nederland samengesteld door H.B. Kennedy van Dam* ('s Gravenhage 1901) 1.

45 Ortt, *Naar het groote licht*, 314-316.

46 Marcellus Emants, 'Een "Society for Psychical Research" in Nederland', *Het toekomstig leven* 8 (1904) 62.

47 H.N. de Fremery, 'Wetenschappelijk onderzoek', *Het toekomstig leven* 11 (1907) 218-224, aldaar 219-220.

48 Ibidem, 220.

Het gebruik van wetenschap als positieve 'Ander' blijkt niet alleen uit de expliciete vermeldingen van wetenschappelijke theorieën, terminologie en beroemde wetenschappers, maar ook uit een nadere, 'tegendraadse' tekstanalyse. Op het eerste gezicht benadrukken de schrijvers steeds het verschil tussen hun benadering en die van de conventionele, 'officieele' natuurwetenschap. Deze polarisatie moet worden gezien tegen de achtergrond van een steeds grotere verzelfstandiging van de natuurwetenschappen die rond 1900 onomkeerbaar werd. Het verschil tussen natuurwetenschappers en vertegenwoordigers van de 'andere' wetenschap wordt geaccentueerd door natuurwetenschappers met 'men' aan te duiden en hen te karakteriseren als 'rationalisten', 'priesters der wetenschap', 'menige doctorale muts' of 'de officieele (...), de wetenschap der hooggeleerden, der door regeringen gesubsieerde congressen, de beridderkruisde en benobelprijdsde wetenschap'.⁴⁹ Analyse van de natuurwetenschappelijke terminologie – met name van de beeldspraak – laat echter zien dat de bewondering voor de wetenschap niet kan worden verholten.

De bewondering voor het samenhang scheppende karakter van de wetenschap blijkt bijvoorbeeld uit het gebruik van het gebouw en het bouwen zelf als metafoor voor de wetenschap. Voor Schimmel zijn feiten 'de fondamenten, waarop bij toenemende kennis een grootscher gebouw wordt waargenomen'.⁵⁰ Een anonieme schrijver in *Het toekomstig leven* vindt dat voor de wetenschap een verheven, opbouwende taak is weggelegd: 'Voor heden is het doel aan te toonen, dat voor de Wetenschap, die over het algemeen het geloof in een Toekomstig Leven schijnt te vernietigen, de verheven taak is weggelegd ons geloof weder op te bouwen, en tot den graad van weten op te voeren'.⁵¹ Van Eeden noemt natuurwetenschappers 'de bouwmeesters onzer menschenwijsheid'⁵² en hij spreekt over 'het gebouw der natuurwetenschappen' als een 'fraai en imposant gebouw'.⁵³

49 Respectievelijk: Van Eeden, 'Het hypnotisme en de wonderen', 148; J.S. Göbel, 'Over "Het spiritisme en zijn gevaren"', *Het toekomstig leven* 12 (1908) 337-342, 353-359, 369-374, 399-407, aldaar 406; H.J. Schimmel, 'Weer een!', *Het toekomstig leven* 4 (1900) 261-264, aldaar 264; P.M.W., 'De suprematie der wetenschap. Een wederwoord', *Het toekomstig leven* 15 (1911) 258.

50 H.J. Schimmel, 'Men kan het spiritisme best missen', *Het toekomstig leven* 5 (1901) 189-192, aldaar 190.

51 N.N., 'Het geloof in een toekomstig leven is een werkelijk wetenschappelijk vraagstuk', *Het toekomstig leven* 1 (1897) 33-35, aldaar 33.

52 Van Eeden, 'Ons dubbel-ik', 169.

53 Van Eeden, 'De spiritistische verschijnselen', 200. Dit artikel staat vol met gebouw-metaforen, zie pagina 201, 202, 203, 240, 242-243.

Terwijl Van Eeden graag afgeeft op natuurwetenschappers die uitgaan van een systeem van natuurwetten en hierin geen nieuwe feiten willen toelaten, kan hij zichzelf ondertussen niet bevrijden uit dit discours. Zo heeft hij het niet alleen vaak over 'systemen', maar ook over 'onweerlegbaar geconstateerde feiten', 'het groeien der positieve wetenschap', 'vrij neutrale stelsels' en chemische en fysische experimenten die 'exact' en 'doeltreffend' zijn en 'vindingrijkheid' en 'vernuft' vereisen.⁵⁴ Ook *Het toekomstig leven* kan zich niet onttrekken aan de dominante natuurwetenschappelijke ideologie, wanneer er wordt gesproken over 'proefondervindelijke zielkunde', 'streng wetenschappelijke waarnemingen', 'systemen' en 'grootsche wetten'.⁵⁵

Uit de geanalyseerde teksten blijkt dat het gebruik van wetenschap als positieve en als negatieve 'Ander' door elkaar loopt. Bewondering en verguizing wisselen elkaar schijnbaar moeiteloos af, soms zelfs in één alinea:

'Een heele categorie van occultisten is er tegenwoordig, die angstvallig alles, wat op mysticisme lijkt, vermijden en bij hun onderzoek en studie de meest wetenschappelijke methodes volgen. Zij huldigen de moderne wetenschap door haar na te volgen in wat zij goeds heeft: het proefondervindelijk onderzoek, en de wetenschap betoont haar erkentelijkheid door hun de rug toe te draaien. [...] Wij "quasi-ontwikkelden", propagandisten van het bijgeloof, niëren niet alleen niet het bestaan van een wetenschappelijke onderzoeksmethode, maar wij vragen dringend en vergeefs aan de in die methode ervarenen op ons leekenwerk toe te zien, het te volmaken, nog liever: het ons uit de hand te nemen. Maar de wetenschap vertikt het. En daarom vertikken wij der wetenschap meer eer te geven dan haar toekomst'.⁵⁶

Besluit

Door de spiritisten zelf werd hun ambivalente benadering van wetenschap kennelijk niet als een tegenstrijdigheid ervaren, omdat zij zichzelf als ver-

54 Van Eeden, 'Het hypnotisme en de wonderen' 141, 144, 157; Idem, 'Ons dubbel-ik', 173; Idem, 'De spiritistische verschijnselen', 200.

55 'De studie der proefondervindelijke zielkunde' was tot 1902 een van de ondertitels van het tijdschrift; De Redactie, 'L.S.', 2; Schimmel, 'Men kan het spiritisme best missen', aldaar 191; N.N., 'Een wetenschappelijke basis voor het geloof in en de verklaring van een geestelijk bestaan nu en in een ongezien heelal', *Het toekomstig leven* 1 (1897) 407-409, aldaar 407.

56 P.M.W., 'De suprematie der wetenschap. Een wederwoord', *Het toekomstig leven* 15 (1911) 258.

tegenwoordigers zagen van een andere, betere wetenschap dan de conventionele wetenschap. Bij het nastreven van die andere, betere wetenschap bereden zij echter wel de stokpaardjes van de conventionele wetenschap.

De Nederlandse natuurwetenschap bleef ondertussen sceptisch tegenover het spiritisme. Al in 1872 had professor Pieter Harting beweerd dat 'onthouding' de enige juiste houding van wetenschappers tegenover het spiritisme was.⁵⁷ Volgens hoogleraar fysiologie Dirk Huizinga was 'een spiritistische séance (...) geen akker, waarop men veel kans heeft vruchten van wetenschap te oogsten'.⁵⁸ Natuurwetenschappers keken, in de woorden van Frederik van Eeden, liever niet in 'het griezelige gelaat der mystiek'.⁵⁹ Terwijl natuurwetenschappers zich dus liever onthielden van enige bemoeienis met het spiritisme, waren enkele schrijvers bereid om zich in de 'strijd' in de belangen van beide 'kampen' te verdiepen. Wel gebruikten zij daarbij de voor esoterische teksten kenmerkende retorische strategieën, die overigens ook in onze tijd zeker niet in onbruik zijn geraakt.

Tegenwoordig heeft het spiritisme nog ongeveer 800 aanhangers in Nederland.⁶⁰ De parapsychologie houdt zich alleen nog zijdelings met het spiritisme bezig en weet zich met wereldwijd drie leerstoelen nog altijd te handhaven binnen de wetenschap, zij het nog steeds met behulp van 'underdog rhetoric': de huidige buitengewoon hoogleraar parapsychologie aan de Universiteit van Utrecht Dick Bierman heeft het gevoel dat 'de gangbare wetenschap op het punt staat overstag te gaan' voor 'de jacht op het paranormale'.⁶¹

57 T.J. Haverkamp, 'Lezing bij onze antipoden', *Het toekomstig leven* 8 (1904) 45; J.S. Göbel, 'Over "Het spiritisme en zijn gevaren"', 337.

58 Dirk Huizinga, 'Vitalisme en mechanisme', *Handelingen van het vierde nederlandsch natuur- en geneeskundig congres*, II ('s-Gravenhage 1893) 18-36, aldaar 23. De rede verscheen in ongecorrigeerde versie eerder in *Nederlandsch tijdschrift voor geneeskunde* 39 (1893) 437-456.

59 Van Eeden, 'Vitalisme', 318. In deze voordracht die Van Eeden op 4 november 1893 voor het Natuurkundig Genootschap in Groningen hield, reageerde hij op de rede van Dirk Huizinga.

60 J.W. Becker, J. de Hart en J. Mens, *Secularisatie en alternatieve zingeving in Nederland*. Sociale en culturele studies 24 (Rijswijk 1997) 96.

61 Ronny Martens, '75 jaar parapsychologie in Nederland: reden tot hoop?', http://www.skepp.be:8080/skepp/artikels/para_psycho/parapsycho/ > geraadpleegd op 22 december 2004. Ook als artikel verschenen in: *Wonder en is gheen wonder* 3, 2 (2003).

Supplement

Het ingebeelde antisemitisme

In Israël is iedereen het erover eens:
Europa is weer antisemitisch geworden.
Veel Joden in Europa vinden dat ook.
Maar is het waar?

Bron: Dagblad Trouw, 31 januari 2004, 19.